

Tóth László

Adalékok a homoszexualitás társadalmi problémájához

1. Mi a homoszexualitás?

Könnyű feltenni a kérdést: vajon milyen tulajdonságok jellemzik a homoszexuálisokat, mi is tekintendő voltaképpen homoszexualitásnak. A válasz azonban már sokkal kevésbé egyszerű.

Abban látszólag mindenki egyetért, hogy létezik egy „normálisnak” tekinthető szexualitás, amit az jellemez, hogy az egyént szexuálisan a másik nem tagjai vonzzák, és hogy szexuális tevékenysége során „a kielégülést a másik nem nemi szervével való kopulációs kapcsolat és dörzsölődés váltja ki”.¹ Eszerint az azonos nemű partnerrel történő nemi érintkezés a homoszexuális nemi gyakorlat.

Az a leszűkítés azonban, amely a jelenségek körét pusztán a nemi tevékenység köreire korlátozza, vizsgálódási körünkől kirekeszt egy sor olyan problémát, amelynek nagy a társadalmi jelentősége. Ezek kutatásának perspektíváit nagyon markánsan fogalmazza meg R. Krafft-Ebing, egy igen alapos, sok szempontból ma is megtermékenyítő, a századforduló előtt írt (magyarul 1908-ban megjelentetett) „Psychopathia Sexualis. Különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre” című alapművében. Ebben a következőképpen fogalmaz: „A rendellenes nemi érzés (ti. a homoszexualitás) keretén belül különböző fokozatokban mutatkoznak a jelenségek, az individuum terheltségi fokozatával meglehetősen lépést tartva; így könnyebb alakjaiban csak pszichikai hermaphroditismus, a súlyosabbakban oly homoszexuális érzés és ösztön, amely csak a vita sexualisra (nemi életre) szorítkozik, még súlyosabb esetekben az egész lelki élet és a testi érzésmód is a nemi perverzió értelmében alakul át, legsúlyosabb eseteiben pedig a testi habitus is megfelelő módon átalakul.”² Ez az archaikus megfogalmazás arra utal, hogy elkülöníthetők egymástól: 1. azok a homoszexuálisok, akiknek csupán lelki alkatában jelentkezik a másik nemre jellemző beállítottságok, késztetések túlsúlya, de nemi életükben ennek nincs következménye; 2. azok, akiknek csupán nemi életében jelentkezik a saját nemük iránti vonzódás, de egyéb élettevékenységeikben nem; 3. azok, akiknek teljes beállítottsága az azonos nem iránti vonzalom köré szerveződik, és ez a nemi életen kívüli életmegnyilvánulásokat is áthatja; 4. végül azok, akiknél fizikai külsőségekben is megjelenik a

homoszexuális orientáció, akik tehát minden életmegnyilvánulásukban, viselkedésükben, megjelenésükben és még fizikai tulajdonságaikban is hasonulnak ahhoz a nemi szerephez, amit homoszexuális kapcsolataikban betöltenek. E fejtegetés világossá teszi, hogy a homoszexualitás nem egyszerűen a heteroszexuálistól eltérő nemi gyakorlat, hanem a nemiségen túlmenően sajátos homoszexuális életszükségletek kielégítését szolgáló tér-, idő-, társaság-, társadalom-, érzékenység-, habitus-, apercepció- stb. szervezést és szerveződést is jelent.

Ezek alapján a homoszexualitást olyan világszemléletként, életmódként és szexuális gyakorlatként érdemes definiálni, mint ami e három területet az azonos neműek iránt érzett és az érzés beteljesítésére törekvő vonzódás szükségletei szerint szervezi meg. Ez még akkor is igaz, ha egy „meleg” ember teljes mértékben heteroszexuális életet él, mert amennyiben homoszexuális nemi gyakorlatot (is) folytat, akkor e gyakorlat szükségletei alapvetően befolyásolják összes egyéb életmegnyilvánulását. (A homoszexuális „életvilág” néhány jellemzőjéről lásd korábbi írásomat.³⁾

2. A homoszexualitás kialakulásának magyarázatai

Sokakat izgató és gyakran felmerülő kérdés az, hogy vajon milyen okok miatt válik valaki homoszexuálissá. Ez ugyanis nagymértékben befolyásolja azt, hogy – persze, csak ha a társadalom vagy egyesek ezt indokoltnak tartják – miként lehet beavatkozni a homoszexuális irányultság kialakulásának megakadályozása érdekében. És bizony nem kevesen vannak, akik be akarnak avatkozni. Egy 1991-ben készült reprezentatív kérdőíves felvétel tanúsága szerint a válaszadóknak közel 75 százaléka tekintette olyan kérdésnek a homoszexualitást, mint amelyhez a társadalomnak valamilyen módon viszonyulnia kell, tehát szükségesnek tartják a társadalmi szabályozást. A szabályozás azután különféle formákat ölthet, amire nézve csak nagyon hozzávetőleges ismereteink vannak.⁴ Ugyanakkor 1976-os amerikai adatok szerint társadalmi természetű problémának csupán a válaszadók 46 százaléka minősítette a kérdést, a többiek magánügyként kezelték.⁵

Rendkívül frappáns magyarázatot idéz Erős László a homoszexualitás okaira vonatkozó elméletekről: G. Westwood *The Minority* című könyvében (London, 1960) összegyűjti a homoszexualitás állítólagos okairól szóló összes kortársi elméletet, egy mulatságos stílusú, szinte végeláthatatlannak tűnő lábjegyzetben.

Eszerint a homoszexualitást kizárólag egy kromoszómarendellenesség, illetve a belső elválasztású mirigyek hibás programja okozza, de ha nem az, akkor az ödipusz-komplexust megelőző csecsemőkori agresszió következményét kell látnunk benne, szoros összefüggésben egy primer szopási traumával; ha viszont ez sem „jön be”, akkor egy örök félelem szimbóluma az egész, vagyis a homoszexualitást nem más okozza, mint egyfajta, főleg a kasztrálástól való, rejtjelezett szorongás, illetve a túl szoros kötődés az anyához, pontosabban mindkét szülőhöz (a nem kívánt törlendő a beteg kórlapjáról). A gyermek – más, ugyancsak kizárólagos érvényű tézisek szerint –

akkor válik homoszexuálissá, ha az ellentétes nemű szülő szexuális szokásaival azonosul; vagy ha fordítva olvassa el az elfojtási mechanizmus bekódolt programját; vagy ha hiányzik az apa, illetve egy „férfias szellem” a családból. Homoszexuálissá tesz a szexualitás egészének rejtett tagadása, illetve túlértékelése, illetve újralfedezése, illetve egy életfogytig tartó lázadás az elfojtás ellen...

Egyedüli oknak feltételezik más, idézett kutatók azt, hogy valakit fájdalmas élmények érnek a „normális” nemiség kibontakozásának korai szakaszában. Megint mások szerint arról van szó, hogy a nemeket régebben szigorúan elkülönítették egymástól, s a bentlakásos fiú- vagy leánykollégiumok hosszú téli éjszakákon lefolytatott hálószobajátékai a homoszexualitás melegágyai voltak. De lehet egyedüli ok egyfajta rejtélyes félelem a másik nemhez tartozóktól, mert az illető nem érez magában erőt ahhoz, hogy „meghódítsa” a másik nemet. Kisebrendűségi érzését pedig a házasság előtti nemi élet kispolgári tilalma és a büntudattal kevert kudarc, a technikai megvalósítás nehézségei okozzák.

Kardiner 1963-ban rámutatott: egy társadalomban mindig egyszerűen nő a homoszexuálisok abszolút száma és aránya (és ennek következtében újra „divatba jönnek” tudományos értelemben is) olyankor, amikor a nemi szerepek határai valamilyen makroszociális mozgás következtében kezdenek egybemosódni.

Míndez jól mutatja, hogy milyen nagy összevisszaság uralkodik a kérdéssel kapcsolatban. A különféle magyarázó megközelítések viszonylag jól körülírhatók Buda Béla már idézett könyve alapján.⁷

Az egyik – történetileg első és a homoszexualitás erkölcsi (sin) és jogi (crime) bűnné való minősítése ellen fellépő – elmélet Karl Heinrich Ulrichs nevéhez fűződik. Szerinte a homoszexualitás olyan biológiai rendellenesség eredményeként jön létre, amiért senki nem tehető felelőssé: a melegek kvázi „harmadik nemet” alkotnak. Ez az azonos neműek iránti vonzódás hajlamát biológiai okokkal magyarázni igyekvő megközelítésmód. Az ilyen típusú elméletnek sok híve volt, a legutolsó a német Dörner koncepciója, aki szerint a szexualitás hormonális központja mellett van egy pszichoszexuális szabályozó központ is a hipotalamuszban, melyet szintén a hormonok formálnak. A kialakuló nemi inger mintája fejlődési zavar esetén a pszichoszexuális központ irányítása alá kerül, és ezért az egyén szexuális érdeklődése saját neme felé fordul.

Egy másik megközelítés pszichológiai jellegű, és a szűken felfogott személyiségfejlődést állítja központba. A Sigmund Freud által megfogalmazott álláspont szerint az ember eredendően biszexuális, s a libidó, a szexuális energia a személyiségfejlődés során valamiért azonos nemű egyedekhez kötődik hozzá. Ennek a pszichológiai megközelítésnek a lényege általában a személyiségfejlődés.

Ugyancsak pszichológiai jellegű a harmadik elmélet-csoport is, amelynek lényege az, hogy a nemiség kötődése laza a heteroszexuális ingeralakzatokhoz, ezért azt más kötődés kiszoríthatja. Ez a megközelítés nem ad választ két kérdésre: egyrészt, hogy az alapvető kötődés miért gyenge, másrészt, hogy hogyan szorítja ki ezt a homoszexuális ingeralakzatokhoz való kötődés.

E kérdésre az egyszerű szocializációs elméletek adnak választ: társadalmi hatásokra, megerősítésekre alakul ki a homoszexuális ingeralakzatokhoz való kötődés. Ez a megközelítés a korai gyermekkori szociális ingerekre teszi a hangsúlyt. Ahogy ezt Buda Béla megfogalmazza: „A szexualitás zavarai mögött vagy különböző öntudatlan fantáziák és félelmek, vagy pedig sajátos motivációk állnak. Ezek a félelmek vagy fantáziák a gyermekkortól folyamatosan fejlődtek ki, élmények vagy élmények sorozatainak hatására. Az élmények pedig a gyermekkori környezet viselkedésével és viszonyulásaival állnak kapcsolatban.”⁸

Buda Béla dolgozta ki a többlépcsős szocializáció elméletét⁹, amelynek lényege: a személyiségfejlődés során az egyed olyan helyzetek sorozatába kerül, amelyek közül önmagában egy sem képes homoszexuális irányba terelni az érdeklődést, de maga a szekvencia már igen. Ebben a felfogásban a homoszexuálissá válás a csecsemőkortól a fiatal felnőttkorig tartó folyamat, ahol a homoszexuális értékeknek kedvező szituációk sora követi egymást.

A biológiai meghatározottságokat is figyelembe vevő legkomplexebb megközelítésnek Harlow egyedi személyiségfejlődést és szocializációt összekapcsoló felfogása tűnik (ez távolról sem jelenti azt, hogy ez „a” magyarázat, ha egyáltalán van magyarázat). Eszerint a szexualitás nem alakul ki, ha a specifikus gyermekkori ingerek és a későbbi szociális ingerek hiányoznak vagy fogyatékosak. A specifikus gyermekkori ingerek közül bizonyítottan ilyen az *anya* társaságának vagy a *kortárs kisgyermek*ek társaságának hiánya.

Az egymásnak ellentmondó vagy egymást kiegészítő magyarázatok közül mindenki a tetszésének leginkább megfelelőt fogadja el. Az igazi kérdés azonban nem az, hogy miért lesz valaki homoszexuális, hanem az, hogy mit jelent ez az egyén mint társadalomban élő ember számára; hogyan befolyásolja életésélyeit, környezetéhez való viszonyát, lehetőségeit az emberhez méltó életre.

3. A homoszexualitás mint társadalmi jelenség

„(...) Az amerikai társadalom beteg. A betegség nem más, mint annak groteszk túlhajtása, ami hagyományos, ősi, sőt a génekbe kódolt: a leplezetlen bigottság gyakorlása és támogatása szívvel-lélekkel. (...) Minden generációban kilenc heteroszexuálisra jut egy homoszexuális gyerek. Ez a milliókra rúgó születő és felnövekvő homoszexuális ugyanúgy rejtőzködni és lapulni kényszerül, ahogy a ’30-as évek Németországában” – olvasható egy 1989-ben megjelent könyvben, amely a „felvilágosult” Amerikában íródott.¹⁰ Az európai típusú civilizáció más országaiban sem különbözik ettől a helyzet. A homoszexuálisok mindenütt közmegvetés tárgyai, gyakran a gyűlölet tettesleges kifejeződéseinek kényszerű elszenvetői. A heteroszexuális társadalom túlnyomó része élesen elítéli és kiveti magából azokat az embereket, akiknek szexuális érdeklődése eltér azoktól a normáktól, amelyekbe a többség belenevelődött, és amelyeket ezért helyesnek tart.¹¹

A homoszexualitás néhány kérdésének felvetéséhez feltétlenül tisztázni

kell azt, hogy vajon deviancia-e az azonos neműek közötti érzelmi és szexuális kapcsolat.

A deviancia problémakörében született két nagy elmélet, Durkheim társadalmi anómia-elmélete és Merton devianciaelmélete¹² meglehetősen pontossággal határozza meg a társadalmi normától eltérő viselkedés mögött rejlő alaphelyzetet. Mindkét elmélet lényege, hogy az emberek szemléletét, gondolkodását és viselkedését irányító társadalmi normák érvényessége meggyengül. Emögött olyan társadalmi mozgások rejlenek, amelyek megkérdőjelezik a normák működőképességét. A deviáns viselkedés e felfogásban a társadalmi normák általános meggyengülése miatt tanúsított olyan magatartás, amely érvényesnek tekintett normákat sért. A deviancia tehát az általánosan elfogadottnak tekintett normák közül egyesek megsértése. Az említett elmélethez némileg elvonatkoztatva a társadalmi alaphelyzet az, hogy az elfogadott normák a modern európai társadalmakban önmagukban is ellentmondások. A normák ellentmondásosságát a társadalmak úgy igyekeznek feloldani, hogy valamilyen fontossági sorrendbe rendezik őket. Ez a sorrend annak alapján alakul ki, hogy az egyes normák mennyire játszanak szerepet az adott társadalom folyamatos működésének biztosításában. E szerep jelentőségéhez viszonyítva jelöli ki azután a társadalom a magatartásoknak azt a körét, amelyet deviánsnak minősít; e minősítés előfeltétele, hogy az adott norma megsértése komolyan veszélyeztesse a társadalmi működés zökkenőmentességét. Így meg kell különböztetnünk egy értékmentes és egy értékelemeket tartalmazó deviancia értelmezést. Az értékmentes értelmezésben a deviáns viselkedés arra az objektív társadalmi helyzetre adott, bizonyos normákat sértő válasz, ahol a normák és a valóság közötti, valamint a norma-rendszeren belüli ellentmondások következtében szükségképpen bekövetkezik valamelyik norma megszegése. Az értéktartalmú felfogásban viszont a társadalom folyamatos működését veszélyeztető és ezért elítélendő norma-szegésről van szó, amikor is a társadalom meglehetősen önkényesen határozza meg azon normák körét, amelyeket tabunak tekint. A deviancia értékmentes felfogásában hiányzik a viselkedés minősítésének eleme, míg az értéktartalmú megközelítés elítélést, gyűlöletet, megvetést vált ki. A mindennapokban ez utóbbi értelmezés érvényesül.

A homoszexualitás az értékmentes felfogásban deviancia, az értéktartalmú megközelítésben – az európai típusú civilizációban – fokozottan az. Egyáltalán nem véletlen mélységes társadalmi elítéltsége. Ez azonban nem a homoszexualitást, hanem azt a társadalmat minősíti, amelyikben az azonos neműek iránti szexuális vonzalom alapvető fontosságú értékeket érint.

A heteroszexuális társadalom homoszexuálisok iránti fékezett gyűlöletének és türelmetlenségének alapja az európai kultúra zsidó-keresztény eredete. A diadalmas kereszténység olyannyira fogékony volt alaptételeinek legkisebb sérelmére is, hogy Konsztantinus császár főbűnnek minősítette, és halállal büntette a homoszexualitást. E megbélyegzés alapja az a felfogás volt, hogy Istennek egyedül a gyermeknemzés célú, pénisz-vagina érintkezés formájában megvalósuló szexualitás a tetsző. A protestantizmus térhódítása és etikájának nyomatékos érvényesülése e keresztény hagyományt a következő maximává alakította át: a produktivitás, a munka az, ami Istent szol-

gálja, ezért el kell ítélni a hedonizmus, az öncélú élvezet, a dologtalanság, a társadalmat nem „gazdagító” tevékenység minden formáját. A homoszexualitás ebben az összefüggésben improduktív életvitel, mivel nem születik belőle gyerek, nem termel utódokat.

A homofóbia (a homoszexualitás iránti gyűlölet) másik forrása a kizárólag heteroszexualitást megtűrő nukleáris család társadalmi alapsejtként történő elfogadása. Ehhez szükségképpen társul a nemi szerepek minden területre kiható, éles elkülönítése. A zsidó-keresztény kultúrkör specifikus, a korabeli népesedési viszonyok – magas csecsemőhalandóság – kényszerítő ereje miatti homoszexualitás-ellenességén túlmenően van egy általánosabb jellegű ok is. A nemi szerepek ugyanis kultúra-specifikusak: kultúránként változó az a nemi szerepkészlet, amit egy férfinak és egy nőnek be kell töltenie.¹³ A nyugati típusú kultúrákban él egy olyan szerepkép, amely világosan meghatározza a férfi és a nő jellemzőit. Ennek értelmében a férfi fejlett értelemmel és ítélőképességgel bír, erős jellemű, célratörő, a megpróbáltatásokat és nehézségeket elviselő, érzelmeiben visszafogott, indulatai által vezérelt, vad-ságra és agresszivitásra hajlamos emberi lény. A nő ezzel szemben gyenge, gyengéd, érzelmes, kevésbé erős akarátú, és a férfiakénál általában kisebb értelmi képességekkel rendelkezik. Talcott Parsons szerepelméletére¹⁴ ráépíthető egy olyan általános társadalmi reakció-modell, amelyben a szerep el nem látását a társadalom szankcionálja. A homoszexuális „életvilág” a benne élőkkel a férfiszerep teljesítésének megtagadását testesíti meg. A szokásos erejű társadalmi szankcionálást az teszi hevesebbé és súlyosabbá, hogy a férfiszerep biológiai fajfenntartó eleme is a szerepmegtagadás körébe tartozik, ez pedig a társadalom létét alapjaiban érinti. A férfiszerep el nem látása, illetve a társadalom ráébredése arra, hogy a homoszexuális kultúrának eleme a férfiszereppel nem azonos emberi és nemi szerepkészlet kidolgozása, önmagában véve elegendő társadalmi indulatot halmoz fel ahhoz, hogy eluralkodjon az éles homoszexualitás-ellenesség.

Visszatérve a devianciaelméletekhez: a homoszexualitás csak a polgárosodással vált társadalmi természetű problémává, mégpedig oly módon, hogy a produktív és nemi normák megsértése a normák és a társadalom objektív viszonyai közötti ellentmondásból és a normarendszereken belüli ellentmondásból egyaránt táplálkozik. A polgárosodás kitermelte a szabad individuumot, miközben létrehozta, ill. továbbfejlesztette az egyén szabadságát korlátozó intézményeket is. Ezt az objektív alaphelyzetet képezik le és termelik újra az uralkodó társadalmi normák. A normák ellentmondásban állnak a társadalom objektív viszonyaival, pl. az egyéni szabadság normája az e szabadságot korlátozó társadalmi intézményekkel. Ugyanakkor a normák maguk is ellentmondásosak: a magánélet szabadságát hirdető libertariánus értékrend szembekerül a produktívitás büvöletében élő és ennek a magánéletet is alárendelni akaró, a magánéletbe is beavatkozó „protestáns etikával”, a „represszív tolerancia”¹⁵ normarendszerével. A homoszexualitás társadalmi megítélésével kapcsolatos alapkonfliktus a magánélet, és így a szabad szexuális magánélet, valamint a teljesítményközpontú és ezt az elvet mindenütt, a magánéletben is érvényesíteni akaró, ezért az egyéni szabadságot korlátozó természetű normák közötti összeegyeztethetlenség.

Amennyiben a homoszexualitás „ideológiájáról” van szó – melyet később röviden bemutatok –, úgy jól látható az öntörvényű létet igénylő emancipatórikus, felszabadító törekvések életveszélyes természete. Egyrészt az egyéni szabadság olyan követelményét fogalmazza meg ez az ideológia, amely alapvetően kérdőjelezi meg az egyéni szabadság és a beavatkozó társadalom között kialakult status quót, amely biztosítja a társadalom működésének folyamatoságát. Egyáltalán nem véletlen, hogy a gay liberation mozgalom a '60-as és '70-es évek tiltakozó mozgalmaival együtt lépett színre, és velük azonos módon tagadta a polgári életformát. Másrészt az improduktivitás vállalása az „életnek” a „termelés” elé helyezésével alapjaiban kérdőjelezi meg azt a civilizációs modellt, amely önmaga fejlettségét a gazdasági növekedésen méri. (Egyáltalán nem véletlen, hogy a kapitalizmustól és a „szocializmustól” egyaránt idegen, mert „haszontalan” avantgárd művészetek, de a fennállót természetéből eredően megkérdőjelező, nem „alkalmazott” művészetek művelői között is sok a homoszexuális.) A homoszexualitás a modern nyugati társadalom viszonyai között (s a „rendszer váltás”-teremtette vadvirágos kapitalizmusban nálunk is) lényegéből eredően „rendszerellenes”, mivel a szabadság kialakult és látszólag jó rendjének újraértelmezését és a növekedésközpontú civilizációs modell megkérdőjelezését igényli, bár ezt az asszimiláns vagy „homofil” irányzat képviselői tagadják.¹⁶

A homoszexualitás e forradalmi potenciálja nyíltan csak az 1970-es években fogalmazódott meg. Michael Bronski a lényegét ragadja meg: „A homoszexualitásra még a legliberálisabb értelmiségiek és társadalomtudósok is magánügyként tekintettek, mint aminek nincs társadalmi vagy politikai vetülete. A gay liberation (a homoszexuálisok felszabadítása) mozgalom sarokköve a szexualitás politizálása (...), a mozgalom tagjai átvették a feminista jelszót: »a személyiség = politika«, és leszögezték, hogy az olyan dolgokat, mint a szexuális fantázia, annak keretei között kell szemlélni, amit Christopher Isherwood »heteroszexuális diktatúrának« nevezett. Vagyis mivel a homoszexuális ember az uralkodó kulturális normákkal szemben hátrányos helyzetben lévő személy, a homoszexuális identitás politikai dimenzióval bír. A homoszexuális és a feminista mozgalom megkérdőjelezte a magán és a köz, a személyes és a politikai közötti különbségtételt.”¹⁷ Azáltal, hogy a homoszexuálisok az uralkodó kulturális normákkal, az ún. patriarchális heteroszexualitás normáival ellentétes szexuális érdeklődésűek, és mert a társadalom uralkodó értékei a magánélet szabadságát korlátozzák, nem vigasztalhatják magukat azzal, hogy nemi irányultságuk magánügy. A társadalmi nyomásnak kitéve tudomásul kellett venniük, hogy közszereplésük mellett (amiről szexuális érdeklődésüket leválaszthatónak tartják) magánéletük is társadalmi ellenőrzés alatt áll, amit legmarkánsabban Herbert Marcuse fogalmazott meg „A rendőr a fejekben ül” szlogenjével. A személyes és a társadalmi szféra különválaszthatatlanságának felismeréséig azonban hosszú út vezetett a modernkori homoszexualitáson belül, amin belül kiemelt szerepe volt a kultúrának és a legitim társadalmi kultúra mellett kialakult, de vele kölcsönkapcsolatban lévő, homoszexuális szenzibilitáson alapuló homoszexuális szubkultúrának, majd (Eliot kifejezésével élve) a „kísérő” vagy „szatellit” kultúrának.

4. A homoszexualitás és a művészetek

A modern homoszexualitás létrejöttének társadalmi előfeltétele az egyéni szabadság kialakulása és ezzel az egyén felett gyakorolt közvetlen társadalmi ellenőrzés megszűnése, valamint a társadalmi élet olyan helyszíneinek (a nagyvárosoknak) a létrejötte, ahol a magánélet valóban megvalósítható volt. A 19. század második felétől kezdve alapvető társadalmi változások mentek végbe az akkori fejlett, európai modellt követő országokban. Ennek egyik döntő következménye egy olyan népes középosztály megjelenése volt, amely fizetőképes keresletként jelentkezett. E kereslet kiterjedt a művészetekre, a kultúrára is, s így a luxusfogyasztást felváltotta a kultúra tömegfogyasztása, az exkluzív körnek szánt kultúrát pedig a tömegfogyasztásra alkalmas kultúra.

Ez a helyzet szorosan összefügg a homoszexuális identitástudat és érzékenység kialakulásával. A kultúra, a művészet ugyanis definíciószerűen elvonatkoztat a valóságtól, ezzel egyúttal rálátást biztosít a fennálló rendre, s így objektíve a társadalomkritika kiindulópontja lehet. A társadalom által elnyomott, megvetett és büntetett homoszexuálisok számára pedig a fennálló rend kritikája az elismertetésükért folytatott harc szerves eleme. Így közvetlen érdekelttség fűzi őket a kultúra termeléséhez és műveléséhez. Másfelől – és ez talán az előbbinél is fontosabb – a kultúra, a művészet a kapitalizmus utilitarista logikájával szemben az öncélúságot testesíti meg: miközben erősítheti, és kommercializált formájában erősíti is az uralkodó normák érvényességét, a maga közvetlenségében azonban nem-termelő ágazatnak minősül, „haszontalan” dolog, amely csupán az esztétikai élvezetet szolgálja. A kultúra, a művészet e döntő sajátosságát a „művészet önmagáért” (*l'art pour l'art*) jelszava fogalmazza meg. A homoszexualitás és a nem kommercializált kultúra, művészet éppen a nem produktív, „haszontalan”, ha úgy tetszik: hedonisztikus természete révén kapcsolódik össze. Ezáltal a kultúra és a művészet a homoszexuálisok egyik önkifejezési formájává válhat, önmagáért valóságával vonzva a kreatív homoszexuálisokat, ugyanakkor viszont az öncélúságot hirdetve erősíti az azonos neműekhez vonzódók identitástudatát.

Van még egy fontos kapocs a kultúra, a művészet és a homoszexualitás között. Mindkettőnek fontos meghatározója a szexualitás. A művészetek élvezete érzéki élvezet, és mint ilyen, különböző mechanizmusokon keresztül összekapcsolódik a nemi élvezettel. A homoszexualitás pedig – a társadalmi környezettől elvonatkoztatva – szexközpontú. A nemiség így újabb kötelékel fűzi össze a két jelenséget.

A kultúra, a művészet nem homoszexuális produktum, de alakulásában a homoszexuálisok igen fontos szerepet játszottak. Alkotva és gyönyörködtetve egyúttal ahhoz is hozzájárultak, hogy a művészetek fejlődésében megjelenjenek a homoszexualitásnak azok az elemei, amelyek az 1960-as évekre a gay liberation mozgalom társadalomkritikájának kialakulását segítették. Ez már Walt Whitman életművében felfedezhető. Az ő jelentősége abban rejlik, hogy megértette a személyes és a politikai szféra közötti összefüggés létét, és a szexualitás fontosságát elismerve felfedezte benne a progresszív társadalmi változások lehetőségét¹⁸. Ezt a vonulatot folytatva a homoszexuálisok

alkotta művészet jelentős szerepet játszott a szexuális forradalom létrejöttében, amely ugyancsak alapjaiban kérdőjelezte meg a fennálló viszonyokat a konvencionális szexualitás alapszerkezeteinek támadásával. Ezt az összefüggést jól szemlélteti az amerikai hippik jelszava: „szeretni mindent, ami mozog”¹⁹.

A kultúra másik vetülete a mindennapi kultúra. A „magas” művészetektől befolyásolva és a társadalmi elnyomásnak alávetve a homoszexuálisok fokozatosan kitermeltek egy sajátos köznapi szubkultúrát, amelynek megkülönböztető jegye az ironikus távolságtartás²⁰. Tartalmi szempontból ez a kultúra a homoszexuális élet szokásrendszere a viselkedéstől az öltözködésen át egészen egy sajátos metakommunikációs rendszerig. A modernkori európai típusú fejlődésben alakuló homoszexualitás először szubkultúráként termelte ki ezt a szokásrendszert, majd mozgalommá szerveződéssel alternatív, szatellit kultúrává alakult a rendszer. Míg a szubkultúra a többé-kevésbé zárt csoportok tagjainak intenzív személyes érintkezésén alapul, addig ez a szatellit kultúra feloldja az etnikai, életkori, osztály- és réteghatárokat. Az általános homoszexuális kultúra létrejötté egyszerre oka és következménye is a homoszexuális mozgalmak megszületésének.

4. Rövid bevezetés a homoszexualitás ideológia- és mozgalomtörténetébe

A homoszexuális mozgalmak létrejöttek, a homoszexuális igények megfogalmazódásának egy további, immár külső feltétele a társadalmak integrációs erejének meggyengülése: ez volt a helyzet a múlt század második felében, az I. és a II. világháború után és a nyugati civilizáció 1960-as évekbeli válságakor. A homoszexuális szervezkedés ezekhez a periódusokhoz kötődik.

A homoszexualitást a kereszténység általános elterjedésétől kezdve vallási természetű bűnnek tekintették, s az állam és az egyház összefonódása idején a jog eszközeivel is büntették. A jog szekularizálódásával a homoszexualitás büntetendőségének ideológiája ellenkezett a kapitalizmus logikájával. A 19. század második felében zajló társadalmi változások azután az élet minden területén fellazították az utilitariánus logikát, és lehetővé tették, hogy a homoszexuálisok fellépjenek az ellen, hogy az azonos neműek vonzódását bűncselekményként minősítsék. E fellépés legnagyobb hatású képviselője a már említett Karl Heinrich Ulrichs volt, aki kidolgozta az ún. urning teóriát. Az urning-elmélet szerint a homoszexualitás biológiai adottság. Márpedig ha a jogban már a szándékeltika volt az uralkodó, akkor úgy kell tekinteni, hogy ha valakinek nincs szabad választása – és az urningnak nincs –, az tetteiért nem büntethető. Ezzel az ideológiai fegyverrel léptek fel azután a homoszexualitás bűncselekményi minősítésének eltörléséért.

A küzdelem sikerrel járt: az Isten elleni vétek minősítését felváltó társadalmi természetű bűn bélyege is eltűnt, helyébe lépett azonban a homoszexualitás betegséggé minősítése, mégpedig mentális betegséggé. Az e minősítéssel szembeni küzdelemben döntő jelentőségű volt Sigmund Freud szexualitással kapcsolatos elmélete, amely szerint a velünk született szexuális készletnek nincs irányultsága.²¹ Erre épül a Kinsey-jelentés kiinduló hipo-

tézise, és végső soron beigazolódott elméleti alapvetése: a szexuális irányultság csak egy kontinuumon belül képzelhető el, amelynek egyik végpontja a kizárólag heteroszexuális, a másik végpontja pedig a csak homoszexuális érdeklődés. Minderre és a kapcsolódó egyéb teóriákra és kutatásokra támaszkodva léptek fel a mentális betegség minősítése ellen, míg 1973. december 15-én az Amerikai Pszichiátriai Társaság deklarálta, hogy a homoszexualitás nem tekinthető betegségnek.

A homoszexualitás társadalmi megítélésének néminemű változását a homoszexuálisok szervezkedése nem kis mértékben befolyásolta. Az emancipációért folytatott küzdelem négy nagy szakaszban zajlott: az első periódus a nyílt társadalmi represszió elleni küzdelem korszaka volt, a második a homofil szervezkedések fázisa, a harmadik a gay liberation periódusa, míg a negyedik – ma is tartó – szakaszt az új konzervativizmussal folytatott küzdelem jellemzi.

Az első szakaszban a bűncselekményi minősítés eltörléséért folyik a küzdelem. A már említett Ulrichs mellett Magnus Hirschfeld nevét kell megemlíteni, aki 1897-ben Németországban létrehozta a Tudományos-Humanitárius Bizottságot a homoszexuális emancipáció támogatására. Támogatta munkásságukat néhány olyan kiválóság, mint Karl Jaspers, Thomas Mann, Sigmund Freud, továbbá a Német Szociáldemokrata Párt is. Ekkor a szocialista mozgalom még magáénak vallotta a homoszexuális emancipáció ügyét is, olyannyira, hogy az Októberi Forradalom után Szovjet-Oroszországban eltörölték a homoszexuális-ellenes jogszabályokat. A háborút követően megszületett a 130 000 fős tagságot számláló Szexuális Reform Világligája is, és a homoszexualitás első virágkorát élte a 30-as évek elejéig. Ekkor a Szovjetunióban ismét büntetendőnek minősítették a homoszexualitást, a náci Németország pedig 200 ezer homoszexuálist gyilkolt meg a koncentrációs táborokban.²²

A homofil szakasz a II. világháborút követően vette kezdetét. Lényege az volt, hogy a) tiszteletben kell tartani a társadalmi többséget, és ezért kerülni kell a nyilvánosságot vagy a magamutogatást; b) a társadalom többségi normáinak kell megfelelni, ezért lehetőleg előtérbe kell helyezni azokat a homoszexuálisokat, akik e normák szerint „tiszteletreméltónak” bizonyulnak, vagyis tagadják az autentikus homoszexuális létet; c) el kell vetni a homoszexuális identitástudatot annak érdekében, hogy a homoszexuálisok asszimilálódhassanak a társadalom többségébe. Röviden megfogalmazva: a homofil álláspont szerint a homoszexuális ugyanolyan ember, mint a társadalom többi tagja, csupán szexuális irányultságának mássága különbözteti meg a többségtől. Következésképpen nincs homoszexuális szubkultúra sem (szatelit kultúra pedig végképp nincs), a homoszexuálisoknak csak a magánszférában van módjuk önmaguknak lenni, minden más területen a társadalmi elvárásoknak kell megfelelniük.

A harmadik szakasz szorosan összekapcsolódik a 60-as évek tiltakozó- és újbaloldali mozgalmaival. E mozgalmak egyik központi kérdése a kisebbségek emancipációja volt, s ez jelentette a közös elemet. 1969. június 28. fontos dátum a homoszexuális mozgalom életében: a New York-i Stonwall Street-en, ahol sok homoszexuális intézmény működött, a rendőrségi zaklatásokon

feldühödött homoszexuálisok rátámadtak a rendőrökre, és két napig tartó utcai harc tört ki. A stonwalli lázadás hatalmas lökést adott a mozgalomnak, amely immár nyíltan gay liberation programot vállalt fel. Ennek lényegét a legtömörebben Carl Wittman fogalmazta meg, Refugees from America: A Gay Manifesto című írásában. Eszerint alapvető emberi jognak kell lennie annak, hogy valaki a testét az állam jogi és társadalmi intézményeinek beavatkozása nélkül használja.²³ Ezt a felszabadítási programot teszi magáévá a 60-as évek közepén létrejött NACHO, a Homofil Szervezetek Észak-Amerikai Konföderációja, amely 1970-ben a következőképpen fogalmazta meg célkitűzéseit:

- „a) A homoszexuális mozgalom lépjen szövetségre az egyéb olyan elnyomott népcsoportok mozgalmával, mint a feketék, a nők, az indiánok, a latinok;
- b) Harc az olyan intézmények által gyakorolt társadalmi ellenőrzés ellen, mint amilyen a kormány, az egyház, az üzleti világ és az egészségügy;
- c) Az erkölcs heteroszexuális normái és a szexuális elnyomás elutasítása;
- d) Az önmeghatározás szabadsága;
- e) Az életkori megkülönböztetéseket tartalmazó jogszabályok hatályon kívül helyezése;
- f) Az USA vietnami jelenlétének megszüntetése.”²⁴

A negyedik, ma is tartó szakaszt a neokonzervatív hullámmal való szembeszegülés, illetve az e hullám következtében megváltozott helyzethez való alkalmazkodás jellemzi. Itt markánsan elkülönül a reformista (homofil) és a forradalmi (gay liberation) szárny. A reformisták egyik csoportja a homoszexualitáshoz való emberi jog elismertetését kívánja, és megelégszik pusztán a jogi garanciákkal. Más áramlata látja, hogy a jogi szabályozás változása nem hoz lényegi módosulást, ezért sajátos eszközökkel, mint pl. a társadalom fennálló szervezetein (amilyen az egyház, a szociális gondozói hálózat stb.) belül homoszexuális csoportok, tagozatok létrehozásával, a társadalom póru-saiba behatolva akarja megváltoztatni a homoszexuálisokat sújtó társadalmi elnyomást. Mindkét reformista irányzatban van egy nagyon fontos, közös elem: elfogadják a fennálló viszonyokat olyanoknak, mint amelyek rései között kivívható a magánélet szabadsága. A társadalmi berendezkedés lehetővé teszi olyan magán szabadságok kialakítását, amelyekben a homoszexuálisok nyugodtan élhetik életüket. Csakhogy ez az élet leszűkül: a társadalom polgári-szabadságjogi hajlandósága csak addig a pontig terjed, ameddig e jogok a társadalom berendezkedésének alapelveivel összhangban vannak. A reformisták a kisebbségi jogokra hivatkozva lényegileg azt mondják, hogy a társadalom eltűri alapintézményeinek veszélyeztetését azért, mert alapérték a polgári szabadságjogok rendszere. A jogi garanciarendszer biztosítja, hogy a homoszexuálisok a szabadságok e tereiben háborítatlanul élhessenek.

A radikális, forradalmi szárny ezzel szemben a homoszexuálisok ügyét összekapcsolja a tőkés társadalom valamennyi elnyomott társadalmi csoportjának ügyével, és azokat az intézményeket támadja, amelyek ezt a mindenkire kiterjedő elnyomást létrehozzák és biztosítják. Álláspontja szerint az élet nem bontható szét a magán- és a közélet területeire: minden ember minden életmegnyilvánulásában az, aki. Mivel a homoszexualitás sem önmagában, sem a társadalom reakcióira kialakított válaszaiban nem redukálható az azonos

neműek iránti szexuális vonzódásra és ennek gyakorlására, ezért a homoszexuális minden életmegnyilvánulásában homoszexuális. Ez pedig beleütközik a világ heteroszexuális berendezettségébe, s a társadalom különféle szankciókkal sújtja a berendezkedését veszélyeztetőket vagy sértőket. Az a társadalom, amelyben élünk, összefüggő, többé-kevésbé homeosztatikus rendszer, amelynek működése megköveteli, hogy az egyensúlyi állapot megbontását eredményező elemeket kiiktassák. Ez azt jelenti, hogy a homoszexuális még legintimebb nemiségében sem vonhatja ki magát a heteroszexuális diktatúra kényszerei alól, ezért az egész rendszerrel kell szembe fordulni. A homoszexuális kapitalizmuskritika pontosan azért kapcsolódik össze a kisebbségi mozgalmakkal, a „single issue” szerveződésekkel, mert mindannyian tisztában vannak azzal, hogy a rendszer az élet minden pórúsába behatol, és ezért autentikus, öntörvényű létüktől fosztja meg a kisebbségeket. Azt hirdeti, hogy van öntörvényű homoszexuális lét, melyhez a feltételeket csak a társadalmi elnyomás intézményeinek felszámolásával, a társadalmi berendezkedés megváltoztatásával lehet megteremteni.²⁵

Az AIDS megjelenése új helyzetet teremtett, és komoly mozgásokat váltott ki a homoszexuális világban. E változások lényege, hogy az ezidáig inkább szűkebb körökbe szerveződő, döntően egocentrikus beállítottságú homoszexuálisokban kialakult a közösségi attitűd, és az AIDS-veszély átfogóbb szervezkedésre készítette őket. Emellett a gay liberation áramlatrendszeret képviselő intézményekkel szemben némileg enyhült az ellenségesség, és ma már hajlamosak arra, hogy az AIDS-veszély kapcsán együttműködjenek a különböző állami szervekkel.²⁶ Az új helyzetnek pedig az a lényege, hogy az AIDS-veszély miatt a társadalom rákényszerül a magán- és a közélet, az egyéni szabadság és a társadalmi ellenőrzés kialakult viszonyának felülvizsgálatára. Mivel azonban ez teljes mértékben egybeesik a homoszexuális politika követelésével, új lehetőséget teremt ahhoz, hogy a homoszexuálisok elérhessék a társadalmi megítélésük számukra kedvező irányú megváltozását.

5. A magyarországi homoszexualitásról

A homoszexualitás magyarországi helyzetével két korábbi dolgozatomban foglalkoztam.²⁷ Itt csak az írások megszületése óta eltelt időszak fejleményeiről számolok be.

Az AIDS kihívása és a társadalmi önszerveződéssel szemben tapasztalható ellenállás enyhülésének eredményeként 1988-ban létrejött a Homérosz Lambda Egyesület. Viszonylag hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy az egyesületen belül két különböző áramlat van jelen, igaz, meglehetősen diffúz formában: a homofil és a liberacionista irányzat. A homofil álláspont hívei az érvényesnek tűnő társadalmi normáknak akarnak megfelelni, ezek szerinti „tisztelteméltóságot” kívánnak felmutatni, és cserébe azt várják el a társadalomtól, hogy saját találkozóhelyeiken zavartalanul élhessék „magánéletüket”. Az emancipatórikus vonulat, amely 1991-ben Lambda Budapest néven szervezetileg is elkülönült (és Mások címmel rendkívül színvonalas folyóiratot ad ki 1991 májusától), az öntörvényű homoszexuális lét feltételeit

akarja megteremteni, részben jogi úton, részben a magánszférából történő kilépés révén. Ennek formája a különféle társadalmilag legitimnek tekintett intézmények létrehozatala. Magyarországra jellemző, hogy a homoszexuális mozgalom különböző fejlődési fázisai egymásbacsúsznak, és az irányzatok meglehetősen összekeveredve jelennek meg. A kristályosodási folyamat még igen kezdeti szakaszban tart. Mindenesetre az utóbbi két-három évben számos homoszexuális szervezkedési kísérlet történt, amelyek „ideológiája” nem tisztázott. Ilyen volt a győri Apolló Klub, mely az ellenséges közegben megszűnt; ilyen szervezkedési kísérletek történtek 1991 nyarán és őszén Miskolcon, Szegeden (egy szexcentrum létrehozatalával); mára kialakult – legalábbis Budapesten – a homoszexuális rétegszórakozóhelyek rendszere; működik az anonim AIDS-szűrés, melyet kapcsolataik révén országos rendszerré próbálnak szervezni a homoszexuálisok; kísérlet történt a homoszexuális tanárok egyesületének megalakítására; szervezkedni kezdtek a „meleg” zsidók; megtartotta első rendezvényét a magányos homoszexuálisok klubja; különböző tevékenységekre öntevékeny körök szerveződnek; felmerült az elesett „meleg” gondozásának gondolata stb. Ma még nem lehet tudni, hogy melyik szervezkedési kísérlet milyen sikerrel jár, mindenesetre a magyar homoszexuális világ is megindult a szubkultúrából a szatellit kultúra felé vezető úton.

A homoszexualitás „legalizálása” terén három fontos fejleményről kell említést tenni: 1992. február 7–8-án Budapesten, az Újvárosházán kétnapos konferencia zajlott a kisebbségek helyzetéről és jogairól. Első ízben jelent meg önálló szekcióként a homoszexualitás témája, ahol is előadások hangzottak el az ideológia- és mozgalomtörténet, a homoszexualitás társadalmi megítélése, a homoszexualitással kapcsolatos jogi problémák és diszkrimináció témakörében, továbbá intenzív párbeszéd alakult ki a különböző meleg csoportok képviselői között. (Sajnos, a konferencia anyaga mindmáig nem jelent meg nyomtatásban.) 1992 tavaszán az ELTE Bölcsészettudományi Karán előadásorozat hangzott el a nemi szerepek és a modern társadalmak problémakörében, ahol az egyik fontos vezérfonal a homoszexualitás kérdése volt. Végül, az ELTE Szociológiai Intézetében tanulmányi munkának hivatalosan elismert speciális kollégium indult 1993 februárjában a homoszexualitás mint társadalmi jelenség témakörben. E kurzus célja az ismeretszerzés és a további képzés megalapozása mellett a téma iránt érdeklődő és dolgozni, kutatni hajlandó diákok „műhelybe” gyűjtése, valamint egy gay dokumentációs és információs bázis megteremtése.

Végül, mintegy a homoszexualitás problémakörének összefoglalásaként álljon itt egy Bronskitól származó idézet: „Kultúránk óriási energiát fordít arra, hogy elválassza egymástól az emberek érzelmeit és az emberek szellemi és gyakorlati életét. Máig tagadja a kapcsolatot tudatunk és testünk között a munka, a politika, a kultúra világában, sőt, gyakran még magában a szexuális tevékenységben is. Amikor ez a tagadás megszűnik, amikor ezek a kapcsolatok megteremtődnek, az emberek politikai tevékenysége, érzelmei, gyakorlata és élete egésszé válik, és életük teljesebbé tételére a mainál összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben válnak képessé. (...) A homoszexuális felszabadítás eszméje mindezen elválasztások lényegét veszi célba.”²⁸

Jegyzetek

1. Buda Béla: *A szexualitás modern elmélete*, Tankönyvkiadó, Bp. 1972, p. 63.
2. R. Krafft-Ebing: *Psychopathia Sexualis. Különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre*. Kostály Jenő kiadása, Budapest, 1908., p. 186.
3. Tóth László: *Egy „földalatti” mozgalom hanyatlása és felemelkedése. A magyarországi homoszexualitás mint társadalmi jelenség*, Valóság, 1991:9. pp. 57–70.
4. Tóth László: Homoszexualitás és társadalom – avagy hogyan vélekedik a magyar társadalom a homoszexualitás problémájáról, In: *Egészségpszichológiai tanulmányok*, MTA Konfliktuskutató Intézet, Budapest, 1993 (megjelenés előtt).
5. Eugene E. Levitt–Albert D. Klassen, Jr.: Public Attitudes Toward Homosexuality, In: *Gay Men, The Sociology of the Male Homosexuality* (Ed.: Martin P. Levine), Harper and Row, Publishers, New York–Hagerstown–San Francisco–London, 1979, p. 34.
6. Erős László: *Furcsa párok (A homoszexuálisok tiükai nyomában)*, Budapest, 1984, pp. 68–73.
7. Buda Béla: i.m., pp. 64–85.
8. Buda Béla: i.m. p. 69.
9. Buda Béla: Adalékok a férfi homoszexualitás etiológiájához és pszichodinamikájához, *Pszichológiai Szemle*, 1978:4., pp. 322–340.
10. Marshall Kirk–Hunter Madsen: *After the Ball. How America Will Conquer Its Fear and Hatred of Gays in the '90s*, Doubleday, New York–London–Toronto–Sydney–Auckland, 1989, p. XV.
11. Lásd a 4. és 5. számú jegyzeteket.
12. Az elméletek kiváló összefoglalását adja Andorka Rudolf és Buda Béla bevezető tanulmánya, in: Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh–Szombathy László: *A deviáns viselkedés szociológiája*, Gondolat, Budapest, 1974.
13. Margaret Mead: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, Morrow, New York, 1934.
14. Talcot Parsons: *The Social System*, Free Press of Glencoe, Illinois, 1951.
15. Herbert Marcuse: *Az egydimenziós ember*, Kossuth, Bp. 1972, (belső terjesztésű kiadvány).
16. Barry D. Adam: *A Social History of Gay Politics*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m., pp. 285–300.
17. Michael Bronski: *Culture Clash. The Making of Gay Sensibility*, South End Press, Boston, M.A., 1984, pp. 6–7.
18. Michael Bronski: i.m. p. 20.
19. Robert E. Gould: *What We Don't Know About Homosexuality*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m. p. 47.
20. Vito Russo: *Camp*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m., pp. 205–210.
21. E megközelítés magyar követőkre is akadt, igen tanulságos elolvasni Nemes Nagy Zoltán: *Katasztrófák a szerelmi életben* című művét, Aesculap Kiadás, Bp. 1934.
22. Jean Boisson: *A rózsaszín háromszög. A homoszexuálisok deportálása (1933–1945)*, Európa, Bp., 1991.
23. Carl Wittman: Refugees from America: *A Gay Manifesto*, In Karla Jay–Allen Young (eds.) *Out of Closets: Voices of Gay Liberation*, Douglas, New York, 1972, illetve Joseph McCaffrey (ed.): *The Homosexual Dialectic*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, N. J., 1972.
24. Barry D. Adam: *A Social History of Gay Politics*, In: Martin P. Levine (ed.): i.m.p. 292.
25. A rövid áttekintés alapja: Michael Bronski és Barry D. Adams hivatkozott munkái.
26. Birgit Westphal Victos: *AIDS in A Caring Society, The Nordic School of Public Health*, Stockholm, 1991, pp. 39, 59–61, különösen 70–71.
27. Tóth László: *Homoszexuálisok Magyarországon. Beszélgetés Romsauer Lajossal, a Homérosz Egyesület elnökével*, Mozgó Világ, 1991:3., pp. 110–117.
28. Tóth László: *Egy „földalatti mozgalom” hanyatlása és felemelkedése. A magyarországi férfi homoszexualitás mint társadalmi jelenség*, Valóság, 1991:9., pp. 57–70.
28. Michael Bronski: i.m. p. 213.